

Лекція 4. Козацька доба в історії України

1. Українське козацтво як історичне явище (XV – XVIII ст.).

2. Визвольна війна середини XVII ст. чи Національна революція 1648–1676 рр.?

Богдан Хмельницький.

3. Руїна (1657–1687 рр.).

4. Гетьманщина (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.). Гетьман Іван Мазепа.

1. Українське козацтво як історичне явище (XV – XVIII ст.).

Виникнення козацтва на українських землях в 15 ст. було цілком закономірним, оскільки в ту добу південні українські землі становили собою складову "кордону", що розділяв світи осілого землеробського населення і степових кочівників.

Подібні до козацтва соціальні явища на українських теренах відомі з давніх часів. Проте свою характерну назву "козацтво" вони отримали лише в 2-й пол. 15 ст., саме тоді козаками почали іменувати групи охоронців південного прикордоння й ухороників промисловців (тобто тих, хто мав ті чи ін. промисли на "нічийних" землях).

Перші писемні згадки про козаків містяться в актових джерелах за 1492 та в хроніці 16 ст. М. Бельського у статті про події 1489 і стосуються якраз цих груп людей. У серед. 16 ст. на Подніпров'ї та Поділлі козакування стало певним видом занять і специфічним способом життя багатьох людей. Зростанню їхньої чисельності сприяло створення Запорозької Січі – військових охоронних поселень козаків у низинах Дніпра за порогами (водограями). Запорозька громада досить швидко поповнювалася енергійними, здібними до військової справи представниками різних національностей і різних соціальних верств. Провідними принципами співжиття (складовими системи цінностей) цих людей стали демократизм, рівність, відданість груповим інтересам, а також особиста незалежність і відчайдушна хоробрість.

Українське козацтво почало набувати ознак соціального стану та окремі привілеї у процесі залучення козаків на державну військову службу. Політичне і правове визнання козацтва як нового соціального стану стало реальністю після затвердження в 70-х рр. 16 ст. урядом Речі Посполитої реєстрового війська. За реєстровиками закріплювалася низка вольностей – прав і привілеїв, що вирізняли їх з-поміж інших верств суспільства.

Участь козаків у повстаннях наприкінці 16 – 1-й пол. 17 ст. зумовила появу сеймових постанов, які фактично скасовували надані козакам права.

Лише в ході національної революції 1648–1676 ці права було відновлено. У договорах (Зборівський договір Криму з Польщею 1649 та Березневі статті 1654 – договір Козацької держави з Московією) було зафіксовано право козаків на власну адміністрацію, судочинство, політичну діяльність, військову службу, на землеволодіння. Правові норми цих документів означали, по суті, що козаки стали повноцінним соціальним станом Української козацької держави.

Політичний лад Гетьманщини (інша назва – Козацька Держава) успадкував традиційні форми козацького самоврядування, що існували в середині 17 ст. (полково-сотенний устрій – реєстрового козацтва).

Полк, що об'єднував козаків певної території і становив військову одиницю, набув значення адміністративного округу, козацький полковник як військовий командир став водночас і головою цивільної адміністрації. Вищим органом управління були полкові ради, ядро яких становила полкова старшина (обозний, хорунжий, писар, суддя). До участі в полкових радах залучалися сотники, сотенна старшина (осавул, хорунжий, писар) та козаки полкової сотні. До

компетенції ради входило обрання чи усунення від уряду полковника (у 2-й пол. 17 ст.), здійснення контролю за діяльністю полкових урядовців тощо.

Найбільш дієвими були полкові ради у воєнні роки, коли збиралися всі козаки полку. Із часом владні повноваження ради зосередилися в руках полкової верхівки. Полкова рада перетворилася на старшинську, яка діяла як дорадчий орган при полковнику. За відсутності полковника рада старшин набувала значення розпорядчого органу. Повновладним господарем полкової території був полковник, якому підпорядковувалося не лише козацтво, а й усе населення полку. Виконавчу владу в полку здійснювали: полкова старшина, полкова канцелярія, полкові скарбова й лічильна комісії, полковий суд, комісарства.

Дрібнішу ланку в структурі полкового устрою становили сотні, кількість яких у кожному полку була різною. Територіальні межі сотень часто змінювалися. До кожної сотні входило кілька містечок і багато сіл (10 та більше сіл). Сотні поділялися на курені, що виконували організаційно-господарські функції. Головним органом, що зосереджував у своїх руках адміністративну, військову і судову владу на території сотні (10 та більше сіл), було сотенне правління, яке підлягало полковій адміністрації. До сотенного правління входили сотник та сотенна старшина. Помічниками сотника були отамани – сотенні, городові, курінні. Кількість і територіальні межі сотень у кожному полку були різними й часто змінювалися. Окремі сотні були підпорядковані лише гетьманові (зокрема Глухівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронізька та Ямпільська сотні Ніжинського полку, козаків яких залучали до охорони гетьмана). Полково-сотенний устрій був ліквідований царським урядом Росії на Слобожанщині 1765, у Гетьманщині – на поч. 1780-х рр.

2. Визвольна війна середини XVII ст. чи Національна революція 1648–1676 рр.?

Богдан Хмельницький.

Українські реалії раннього Нового часу породили у середині XVII ст. складний політичний процес, який нині називають **Національною революцією 1648–1676 рр.** Цей процес поєднував у собі боротьбу за національне визволення, масовий соціальний протест і збройні форми громадянського протистояння. Ця боротьба йшла під гаслами захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорозького й руського народу. Згаданий процес типологічно споріднений із масштабними суспільно-політичними рухами в низці країн Центральної і Західної Європи, які вступали в період створення національних держав. У його ході вже 1649 р. було усвідомлено потребу державотворення та оформлено Козацьку Державу – військо Запорозьке (інша назва – Гетьманщина).

На різних етапах еволюції історичної думки в Україні та за її межами в наукових концепціях щодо ідентифікації подій середини – 2-ї пол. 17 ст. застосовувалися такі терміни, як "Хмельниччина", "козацьке повстання", "козацька війна", "велика війна 1648–1654 рр.", "польсько-козацька війна", "селянська війна", "національно-визвольна війна"; "козацька революція", "національно-визвольна революція" тощо.

Дискусійним продовжує залишатися питання його верхньої хронологічної межі, яка коливається в діапазоні 1654–1678. При цьому традиційним в історіографії є виділення 2-х фаз, відокремлених одна від одної смертю Б.Хмельницького (6 серпня (27 липня) 1657). 1-ша з них характеризується наростанням національно-визвольної боротьби і її найвищою результативністю, а 2-га пов'язується із втягненням козацької України в добу старшинських міжусобиць і руйнації ("Руїни") господарського життя, нових форм соціальних зв'язків та державно-політичних структур.

Причини й передумови революції. У складі Речі Посполитої після Люблінської унії 1569 опинилася переважна більшість етнічних українських земель. Польська еліта намагалася

запобігти відродженню українського державного життя. Проводився курс на ліквідацію православ'я й утвердження католицизму. Православні продовжували зазнавати обмежень і заборон у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею та обійманні посад у міському самоуправлінні. Закривалися церкви й монастирі. Масового характеру набуло зневаження релігійних почуттів віруючих; непоодинокими були випадки примусового навернення в грекокатолицизм. Вживалися дискримінаційні заходи щодо української мови, гальмувався розвиток освіти. Тому не випадково в політиці польських властей вбачалася загроза самому існуванню "руського народу".

Нехтування прав більшості українців викликало в них спротив та лавиноподібний процес розвитку їхньої національної свідомості. У 1620–30-ті рр. в суспільно-політичній думці чіткіше окреслюється усвідомлення українцями себе як окремішньої від сусідніх етнічної спільноти. Водночас починає виразніше проступати націоанальна суть релігійних конфліктів і національні мотивування козацьких повстань, відбувалася викристалізація національних інтересів, осмислення їх значущості в житті як окремої особи, так і соціального стану, суспільства в цілому. На півдні України інтенсивно формувалася якісно інший психологічний тип особистості, для якого основою способу життя, мислення, поведінки виступала свобода. Відбувалося становлення нового суспільного стану – українського козацтва, – готового зі зброєю в руках відстоювати свої "права і вольності". У його середовищі зародилася ідея перетворення Війська Запорозького на окремих територіально-політичний організм у складі Речі Посполитої.

Загострювалися суперечності і в соціально-економічній сфері. Еліта Речі Посполитої відмовилася визнати "лицарські" права і привілеї козацтва, а з 1638 намагалася ліквідувати його як стан. Інтенсивний розвиток фільваркового господарства призвів до неухильного зростання в західних, центральних і північних регіонах України панщини (3–6 днів на тиждень), повинностей і податків, обезземелення селян, їх закріпачення. Крайніх меж досягли зловживання орендарів (серед останніх доволі виразним був іноетнічний елемент).

У 1630–40-х рр. почастишали спроби поширити кріпацтво й фільваркове господарство на південні і східні регіони, більшість населення яких складали ще відносно вільні селяни та козаки, готові померти, захищаючи свої права й свободи.

Найвище піднесення боротьби. Виборення козацькою Україною незалежності (лютий 1648 – червень 1652).

Намагаючись домогтися поновлення вольностей Війська Запорозького як автономії, група старшин і козаків, очолювана Б.Хмельницьким, підготувала восени 1647 план повстання. Невдача в його реалізації спонукала їх перебраться на Запорожжя. Порозумівшись із залогою Микитинської Січі, 4 лютого (25 січня) 1648 вони оволоділи нею; 9 лютого (30 січня) завдали поразки урядовим підрозділам. Обраний гетьманом Б.Хмельницький, уклавши угоду про військово-політичний союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III, розгромив польське військо на Жовтих Водах 16 (6) травня і під Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський) 26 (16) травня. Виникли сприятливі умови для походу в центральні райони України, однак гетьман і більшість старшин ще не думали поривати з Річчю Посполитою, сподіваючись реформувати її політичний лад шляхом зведення на королівський трон монарха-некатолика.

Здобуті перемоги та дії розісланих Б.Хмельницьким козацьких підрозділів відіграли вирішальну роль у переростанні козацького повстання в Національну революцію, складовою якої стала селянська війна (червень 1648 – червень 1652). Русійними силами Національної революції виступали: козацтво, частина шляхти, духовенство, селянство і міщанство. Формувалися сотні загонів, що повели боротьбу проти польського панування, засилля католицизму, соціального утиску. Протиборство сторін відзначалося жорстокістю, жертвами якої 1648 стали десятки тисяч

осіб. Повстанці виношували наміри "дійти до Вісли". Розгромивши 21–23 (11–13) вересня поляків під Пилявцями (нині с. Пилява Старосинявського р-ну Хмельн. обл.), Б.Хмельницький виступив у похід, сподіваючись, що новообраний польський король визнає за Україною статус рівноправного з Польщею та Литвою суб'єкта федеративної Речі Посполитої. На середину листопада завершилося визволення етнічної української території, де інтенсивно формувалися державні інституції – створювалась Козацька держава.

Однак замість того, щоб закріпитися на західних рубежах, гетьман і старшини уклали 21 (11) листопада 1648 із польським королем Яном II Казимиром Ваза перемир'я, унаслідок якого армію було відведено на схід за умовну лінію р. Горинь – м. Кам'янець (нині м. Кам'янець Подільський).

Переосмисливши результати боротьби, Б.Хмельницький узимку 1649 сформулював державницьку ідею, що передбачала розрив із Річчю Посполитою й утворення незалежної соборної України. Відбулося зміцнення прерогатив гетьман. влади; у пошуку військової допомоги уряд вів переговори з Росією, Кримським ханатом, Османською імперією та Трансильванським князівством.

У травні 1649 поновилися воєнні дії. У бою під Лосєвим (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь) 31 (21) липня було зупинено наступ литовців. Одне польське військо потрапило в облогу під Збаражем (10 липня–23 серпня (30 червня – 13 серпня), інше виявилось розгромленим 15 (5) серпня під Зборовом. Союзник гетьмана – кримський хан ІсламГірей III, намагаючись протидіяти утвердженню незалежної України, пішов на угоду з Польщею і змусив гетьмана укласти 18 (8) серпня Зборівський договір (Зборівський договір Криму з Польщею 1649). Його умови викликали в козацькій Україні восени 1649 – у 1650 нову хвилю виступів населення. Щоб не допустити розв'язання громадянської війни, гетьман проводив виважену соціально-економічну політику. Здійснив реорганізацію адміністративно-територіального устрою, реформував Запорозьку Січ, зміцнив міжнародне становище держави. Щоб отримати військову допомогу, обіцяв володарям Росії і Османської імперії прийняти їхню протекцію.

У лютому 1651 польська армія розпочала воєнні дії на Брацлавщині. Вирішальна битва відбулася під Берестечком 28 червня – 10 липня (18–30 червня). Внаслідок підступного залишення поля бою військом Іслам-Гірея III у битві українці зазнали поразки.

Після укладення не вигідного для козацької України Білоцерківського договору 28 (18) вересня 1651 населення повело боротьбу проти реалізації його умов. Б.Хмельницький перейшов у наступ і в битві під містечком Батіг (нині с. Четвертинівка Тростянецького р-ну Вінницької обл.) 1–2 червня (22–23) травня 1652 розгромив польське військо. Унаслідок повстання звільнилися терени Брацлавщини і Чернігівщини. Козацька Україна (у складі Брацлавського воєводства, Київського воєводства та Чернігівського воєводства) виборола незалежність. Тут селянська війна завершилася визнанням із боку уряду головніших соціально-економічних завоювань поспільства. На решті українських земель польські власті поновили дореволюційні політичні і соціально-економічні порядки. Національно-визвольна боротьба зазнала тут остаточної поразки. Так стався трагічний за наслідками поділ України на 2 частини: меншу, де внаслідок революційної боротьби утворилася Українська держава (козацька Україна, Гетьманщина), і більшу, що продовжувала залишатися у складі Речі Посполитої.

Союз з Москвою. Військове втручання гетьмана в боротьбу за владу в Молдові погіршило геополітичне становище Козацької Держави. У пошуках виходу із ситуації поживалися переговори з Москвою щодо прийняття протекції російського царя Олексія Михайловича, і 11 (1) жовтня 1653 Земський собор ухвалив відповідне рішення.

Кінець 1653 р. виявився для козацької України катастрофічним: укладена 15 (5) грудня 1653 польсько-кримська угода не передбачала визнання її як держави. За таких обставин 18 (8) січня 1654 Переяславська рада ухвалила прийняти протекцію російського московського царя Олексія Михайловича. Договір 1654 з Росією, що отримав назву Березневих статей, зберігав внутрішній суверенітет козацької України і частково обмежував зовнішній.

Перехід під царську руку Хмельницький розглядав як тимчасовий і формальний. Москва вважала інакше, вважаючи нові території своїми на віки вічні. З цього і почалися багатовікові російсько-українські суперечності.

Союзницьке військо спочатку тіснило польську армію до самого Львова, але вже у 1656 р. Москва фактично відмовилася від переяславських зобов'язань, уклавши з Річчю Посполитою сепаратний *Віленський мир*. Стало на бік поляків і Кримське ханство, спустошуючи спільно з ними майже все Правобережжя. Але і в цих умовах Хмельницький, знайшовши нових союзників - Швецію і Трансільванію, - продовжував війну буквально до останнього подиху. У 1657 році великий гетьман помер.

3. Руїна (1657–1687 рр.).

Руїна. Смерть гетьмана привела до розколу серед його соратників. Почалася катастрофічна для країни громадянська війна – Руїна. Україна на двадцять років стала гігантським полем битви «всіх проти всіх».

Скориставшись недосвідченістю Ю.Хмельницького, І.Виговський на початку вересня усунув його від влади, у жовтні на Корсунській раді 1657 домігся обрання себе гетьманом. Його зовнішня політика сприяла зміцненню міжнародного становища держави, проте він ігнорував соціально-економічні інтереси козацьких низів, традиційні права і свободи запорожців, та водночас загравав зі старшиною. Це викликало у листопаді 1657 р. опозиційний до нього потужний соціально-політичний рух.

Протестувальників очолили Запорозькі січові старшини (прагнули домогтися провідної політичної ролі Запорожжя в козацькій Україні) та полтавський полковник М.Пушкар (плекав надію перехопити гетьманську булаву). Рушійними силами виступали запорожці, козаки Полтавського полку, обездолене козацтво й поспільство. Унаслідок опосередкованої підтримки російським урядом та прорахунків гетьмана у березні 1658 масштабна акція протесту переросла в громадянську війну. Запобігти її розгортанню не вдалося ані внаслідок розгрому 10 червня (31 травня) 1658 р. І.Виговським під Полтавою армії повстанців, ані репресіями проти опозиційно налаштованих старшин і населення.

Усупереч Безневим статтям 1654 р. Москва повела політику обмеження державної самостійності козацької України, що вилилося у формування серед населення "проросійської партії", наполегливі домагання запровадження воєводського управління, грошових зборів до російської скарбниці, проведення перепису селян і міщан, їхніх повинностей та податків, млинів і оренд, виведення залог зі Старого Бихова (нині м. Бихов) і Чаусів (нині місто; обидва Могильовської обл., Білорусь). У липні 1658 російське військо князя Г.Ромодановського ввійшло в Україну. І.Виговський у пошуку союзників уклав у лютому 1658 угоду із Кримом і вступив у переговори з Польщею. Вони завершилися підписанням 16 (6) вересня Гадяцького договору 1658, що передбачав розрив відносин із Росією і повернення козацької України у формі Князівства Руського (Велике князівство Руське) до складу Речі Посполитої. Почалася українсько-російська війна, що тривала до серпня 1659. Союзні українсько-кримські війська в битві під Конотопом 8 липня (28 червня) 1659 завдали поразки російській армії. Однак закріпити успіх не вдалося. Невдоволене обмеженням Варшавою умов Гадяцького договору 1658 козацтво змусило гетьмана припинити воєнні дії й у вересні передати булаву Ю.Хмельницькому.

Юрій Хмельницький змушений був погодитися на козацьку автономію в складі Московського царства, але і у нього відібрали булаву. Зусиллями Москви козацька держава розпалася на **два гетьманати** – Правобережний та Лівобережний, що ворогували між собою. За сприяння Москви, скликана в Ніжині чорна рада обрала 28 (18) червня 1663 кошового отамана І. Брюховецького гетьманом [Лівобережної України]. Це обрання Пізніше Росія і Польща закріпили цей розділ по Дніпру *Андрусівським договором 1667 р. і «Вічним миром» 1686 р.*

Лівобережний гетьман Іван Брюховецький фактично «здав» свої землі Москві і був за це убитий антиросійськи налаштованими козаками. Ненадовго відновив лівобережну автономію Дем'ян Многогрішний, але тепер уже проросійська козацька еліта змусила його передати владу ставленику Москви Івану Самойловичу.

Правобережну булаву довго утримував Петро Дорошенко, погодившись заради цього на васальну залежність від султана і на участь козаків у турецько-польській війні, що вщент розорила Правобережжя. Але врешті-решт він здався. У **1676 р.** полки Самойловича і московські війська увійшли в Чигирин, після чого Самойловича оголосили **гетьманом «обох берегів Дніпра»**.

Російсько-турецька війна завершилася Бахчисарайським миром 1681 р., за яким велика частина козацького Правобережжя (за винятком Києва) відійшла до Османської імперії. На початку XVIII ст. цю територію повернула собі Річ Посполита, відновивши на ній порядки, що існували до козацької революції.

Наслідки Руїни. Козацька Україна в московській орбіті. Руїна привела до занепаду Козацької Держави, руйнування сіл і запустіння міст. Козацька Держава (Гетьманщина) втратила цілісність. Правобережжя залишилось у складі Польської держави (Речі Посполитої).

Лівобережжя і Слобожанщина опинились у складі Російської імперії. Лише Лівобережна Україна зберегла за собою назву "Гетьманщина" та відносну самостійність як територія на чолі із гетьманом – проте у московських документах вона іменувалась "Малою Росією", "Малоросією". Головним містом Гетьманщини став Батурин. Крім того, козацька еліта перебувала при владі на Слобожанщині, яка здавна належала до московських володінь, але раніше була майже безлюдній, а тепер заселялася вихідцями з Гетьманщини і мала полковий устрій.

Ще одна частина козацької України – Запорізька Січ –представляла собою степову «республіку», лише формально визнавала московський протекторат. Самовільні рейди запорожців на османські володіння в Причорномор'ї нерідко суперечили планам як Росії, так і козацької автономії. У той же час татарські набіги на Україну відбувалися все рідше (останній – в 1768 р.) і, як правило, в рамках російсько-турецьких воєн.

Національна революція становила невід'ємну складову європейського революційного руху раннього Нового часу. За довготривалістю, складністю та суперечливістю протікання боротьби за незалежність, важливою роллю релігійного фактора, переплетінням національновизвольної боротьби із соціальною, відсутністю єдності серед політичної еліти вона є найбільш спорідненою з революцією 1566–1609 в Нідерландах. Її значення полягало у відновленні державного життя, формуванні української державної ідеї, розвитку національної свідомості, становленні на теренах держави нової моделі соціально-економічних відносин, збагаченні традицій національновизвольної та соціальної боротьби.

4. Гетьманщина (друга половина XVII – друга половина XVIII ст.). Гетьман Іван Мазепа

У 1687 р. боротьба козацької старшини привела до зміщення і висилку в Сибір гетьмана Самойловича. На його місце козаки обрали генерального осавула Івана Мазепу, який залишав гетьманом протягом 27 років – з 1687 р. до смерті у 1709 р.

Мазепа Іван Степанович (1639–1709) народився на хуторі на р. Кам'янка (с. Мазепинці, нині село Білоцерківського р-ну Київ. обл.). Існують припущення про походження предків з князівського роду. Один із членів родини брав участь у повстанні Наливайка 1594–1596 і був страчений у Варшаві 1596. Батько – Степан-Адам – був шляхтичем. Помер 1665. Мати – Марина, представниця шляхетського роду Мокієвських, після смерті чоловіка стала черницею під ім'ям Марії Магдалини. Була ігуменею Київського Свято-Вознесенського монастиря та Глухівського Свято-Успенського Преображенського монастиря. До смерті 1707 підтримувала сина, брала участь у його політичних справах. Сестра – Олександра, її сини І.Обидовський та А.Войнаровський служили при Мазепі.

Мазепа навчався у Київському колегіумі, єзуїтському колегіумі у Варшаві чи Полоцьку (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Був покосвим при польському королі Яні II Казимірі Ваза, котрий відправляв його для здобуття освіти за кордон. Приблизно 1656–59 відвідав Німеччину, Італію і Францію, навчався артилерійській справі в Нідерландах. Виконуючи дипломатичні доручення польського уряду, 1659 їздив до гетьмана І.Виговського, 1660 – до гетьмана Ю.Хмельницького, 1663 – до гетьмана П.Тетері. 1663 залишив службу при королівському дворі й перебував при батькові. Після його смерті став чернігівським підчашим. Близько 1668–69 одружився з Ганною Фридрикевич, родинні зв'язки якої сприяли вступу Мазепи 1669 на службу до гетьмана П.Дорошенка.

У П.Дорошенка Мазепа був ротмістром надвірної корогви, можливо, виконував обов'язки генерального осавула, брав участь у Галицькій кампанії турецько-татарськоукраїнських військ 1672. Виконуючи дипломатичні доручення П.Дорошенка, 1673 їздив як посол до Криму, 1674 – до Переяслава на переговори з гетьманом І.Самойловичем і кн. Г.Ромодановським. Цього ж року по дорозі до Криму потрапив у полон до запорожців і був урятований від смерті завдяки заступництву кошового отамана І.Сірка. Під тиском росіян запорожці були змушені видати Мазепу гетьману І.Самойловичу. Служив при дворі І.Самойловича, займався вихованням його дітей, їздив у державних справах до Москви та виконував приватні доручення гетьмана, брав участь у бойових діях на захист Чигирини під час Чигиринських походів турецько-татарських військ 1677–78, а 1682 зайняв посаду генерального осавула.

Після невдалого походу на Кримський ханат 1687 разом з іншою українською старшиною подав донос на І.Самойловича, взяв участь в організованій князем В.Голіциним акції зі зміщення його з гетьманства.

Після усунення І.Самойловича, у козацькому таборі біля р. Коломак (нині смт. Харківської області, райцентр) 25 липня **1687** р. був обраний (за вказівкою князя В.Голіцина) гетьманом Війська Запорозького .

І.Мазепа, будучи обраним гетьманом, підписав Коломацькі статті **1687** р., що значно обмежили українського суверенітету і визначали подальші українсько-російські відносини. З часу обрання й до 1689 р. був підконтрольний князю В.Голіцину.

Після державного перевороту у Москві (серпень–вересень 1689 р.) подав новому російському керівництву так звані "Московські статті 1689 р.", домігся їх затвердження, що послабило залежність Війська Запорозького від Російської держави.

І.Мазепа докладав зусиль до об'єднання українських земель у єдиній державі, укріплення гетьманської влади, розбудови станової держави на основі традиційного українського козацького устрою, прагнув надати гетьманській владі спадкового характеру.

Для здійснення цих завдань Мазепа використовував протекцію Російської держави, підтримка якої давала змогу утримувати під контролем внутрішньополітичну ситуацію, протистояти зовнішнім противникам. Сприяння протектора давало змогу проводити

зовнішньополітичні акції – насамперед проти Кримського ханату та Речі Посполитої. І. Мазепа зумів зберегти позитивне ставлення до себе Москви. Реальний вплив гетьмана на українські справи був значно більшим, ніж це передавали офіційні документи.

Козацьке військо під керівництвом Мазепи під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. брало участь у великих військових акціях. 1688р. українські війська на чолі з Мазепою та російські частини спорудили поблизу р. Самара Новобогородицьку фортецю – військову базу для наступного походу на Крим та для контролю над Запорожжям (нині – м. Новомосковськ Дніпропетровської області).

У період між Кримськими та Азовсько-Дніпровськими походами під керівництвом Мазепи реалізувалися оборонні заходи на південних кордонах Війська Запорозького.

У першому Дніпровському поході 1695 р. (Азовсько-Дніпровські походи 1695–1696 рр.) українським військам на чолі з гетьманом та російським силам боярина Б.Шереметєва вдалося наприкінці липня – на початку серпня 1695 р. заволодіти турецькими фортецями на пониззі Дніпра: найбільшою – Казікерменом – та 3-ма меншими укріпленими пунктами – Мустріткерменом, Мубсуреккерменом та Ісламкерменом.

У липні 1696 р. російські та українські війська взяли Азов. Частини, очолювані Б.Шереметєвим та Мазепою, охороняли Гетьманщину та Слобідську Україну і прикривали тил військам, які діяли під Азовом.

Реалізуючи плани політичного об'єднання українських земель, Мазепа намагався поширити свій вплив на Правобережну Україну. Він всебічно підтримував правобережне козацтво, котре можна було використати в разі наступу поляків на Лівобережну Україну, а також у боротьбі за владу над правобережними теренами.

Приблизно з 1693 р. І.Мазепа почав підштовхувати російський уряд до приєднання Правобережжя та прийняття фастівського полковника С.Палія у підданство разом з козацькою територією.

У 1704 р. козаки І.Мазепи, діючи спільно з повстанцями полковника С.Палія, приєднали до Гетьманщини частину правобережних територій. При цьому самого Палія, як можливого конкурента, І.Мазепа взяв під арешт і домігся його заслання до Сибіру.

Використовуючи як дипломатичні, так і військові засоби, гетьман протидіяв заходам поляків із заселення правобережного Подніпров'я, яке за умовами польсько-російського "Вічного миру" 1686 р. мало залишатися незалюдненим.

І.Мазепі вдалося значно обмежити політичну самостійність Запорозької Січі. Всі взаємини Москви із Запорожжям відбувалися при посередництві гетьмана.

Гетьманування І.Мазепи позитивно позначилося на економічному розвитку Української козацької держави (Війська Запорозького): збільшувалася кількість населення, освоювалися запустілі та раніше не оброблювані землі, зростали вже існуючі та засновувалися нові населені пункти, розвивалися ремесла, промисли й торгівля.

Опорою центральної влади була козацька старшина. Політика гетьмана сприяла еволюції українського суспільства в напрямку подальшого поділу на стани. Збідніле козацтво перетворювалося на підданих козацької старшини, шляхти і монастирів. І.Мазепа видавав розпорядження, котрі законодавчо оформляли диференціацію козацького стану. Водночас він докладав чимало зусиль для оборони рядового козацтва від надмірного тиску з боку старшини, аби запобігти розвитку соціальних протестів. Особиста залежність селян перетворювалася на кріпосницьку. Відбувався процес повторного закріпачення селянства. На початку 18 ст. на півночі та в центрі Лівобережжя нормою стала дводенна панщина.

І.Мазепа докладав зусилля для збереження за містами магдебурзького права, ліквідувати яке прагнула козацька старшина. Гетьманськими універсалами регулювалися взаємини між міщанами та козаками, міські мешканці зобов'язувалися виконувати різні повинності на користь міста.

З початку гетьманування І.Мазепа займався питаннями поліпшення боєздатності козацького війська шляхом зміни його структури. Військо мало бути скорочене, в його складі планувалося залишити козаків, які мали нести службу, т. зв. виборних козаків, та підпомічників, котрі повинні були допомагати виборним козакам при спорядженні на службу.

І.Мазепа сприяв розвиткові української культури. Він докладав значних зусиль для відродження Києва як духовної столиці України, спрямовував значні кошти на церковне та цивільне будівництво, зокрема – у Києві, Чернігові, Батурині, Переяславі, Глухові, на Запорозькій Січі, передавав церквам та монастирям багато церковного начиння, підтверджував старі та надавав нові маєтності монастирям. У цьому його підтримувала верхівка Української козацької держави (Війська Запорозького).

У державних інтересах І.Мазепа використовував значну культурну та політичну роль церкви, контролював переміщення на вищих щаблях церковної ієрархії, відстоював інтереси українського православ'я при виникненні ідеологічних розбіжностей із верхівкою Московського патріархату.

І.Мазепа приділяв значну увагу становищу православного українського населення, яке залишалося під владою Речі Посполитої. Особливо вирізняються зусилля гетьмана, спрямовані на отримання дозволу московського патріарха Адріана висвятити київським митрополитом луцького єпископа Діонісія (Жабокрицького). За його підтримки було відновлено Переяславську єпархію.

Участь Української козацької держави (Війська Запорозького) у Великій Північній війні 1700–1721 рр. призвела до значних людських і матеріальних втрат. Це, як і наміри царської влади ліквідувати козацький устрій – основу політичної системи Війська Запорозького, обумовило кризу у взаєминах з Російською державою. Сучасні дані дають можливість датувати початок цих взаємин 1701 р..

З 1704 І.Мазепа контактував з королем Станіславом Лещинським. На осінь 1707 р. у ході цих взаємин було домовлено, що Україна ввійде до складу Речі Посполитої на засадах Гадяцького договору 1658 р., а в перші місяці 1708 р., можливо, було укладено й попередню угоду між українською, польською й шведською сторонами.

У ситуації, яка склалася на 1708 р., українська верхівка розглядала можливість входження в політичну систему Речі Посполитої під зверхністю Швеції, що мало забезпечити на певний час виконання Варшавою укладених домовленостей. Козацька верхівка намагалась повернути до ідеї триєдиної Речі Посполитої, де поряд з Польщею й Литвою рівноправне місце зайняла б і Українська козацька держава – Військо Запорозьке.

Прийнявши рішення про перехід на шведський бік, 24 жовтня 1708 р. І.Мазепа покинув Батурин і вирушив на з'єднання зі шведським королем Карлом XII. Разом з гетьманом до короля перейшли представники верхівки українського політикуму – генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний суддя В.Чуйкевич, генеральний писар П.Орлик, генеральні осавули М.Гамалія й Д.Максимович, генеральний бунчужний Ф.Мирович, генеральний хорунжий І.Сулима, миргородський полковник Д.Апостол, прилуцький полковник Д.Горленко, лубенський полковник Д.Зеленський, охотницькі полковники Г.Галаган і Я.Покотило та ін. й кількатисячний загін козаків.

Перебуваючи у таборі шведського короля, гетьман доклав чимало зусиль до залучення якомога більшої кількості українців на свій бік. І.Мазепа намагався привернути на бік Карла XII Правобережну Україну, Запорозьку Січ, а також – Кримський ханат і Туреччину, налагодити взаємодію із польським королем Станіславом I Лещинським. Проте переговори Мазепи з полтавським полковником І.Левенцем наприкінці листопада 1708 р. не увінчалися успіхом. Він не добився переходу Полтави на свій бік.

У березні 1709 р. до короля й гетьмана приєдналась Запорозька Січ. 28 березня 1709 р.у Великих Будищах (нині – село у Диканському районі Полтавської області) було укладено українсько-шведський договір. Шведський король Карл XII, приймаючи гетьмана І.Мазепу та кошового отамана К.Гордієнка під свою владу, зобов'язувався не чинити мирного договору з Російською державою до того часу, поки Українська козацька держава не буде повністю звільнена від Росії, а українцям не будуть повернені давні права й привілеї. Відсутність у договорі згадки про Річ Посполиту означала, що це питання мало вирішуватися залежно від розвитку подій.

У ході війни зі шведами російські війська знищили гетьманську столицю Батурин, зруйнували Чортомлицьку Січ. За розпорядженням Петра I російська православна церква проголосила анафему І.Мазепі.

Після поразки шведської армії у Полтавській битві 27 червня 1709 р.І. Мазепа разом з Карлом XII дістався до м. Бендери (нині – місто Тігіна, Молдова), що знаходилося на території, підвладній османському султану Агмеду III. У цьому місті він помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р., був похований на околиці с. Варниця, згодом перепохований у церкві монастиря св. Юрія в м. Галац (нині місто в Румунії). Наприкінці 1950-х – на поч. 1960-х рр. церква св. Юрія була зруйнована. Нині місце знаходження праху гетьмана невідоме.

Пилип Орлик. Наступником І.Мазепи і ворогом Москви проголосив себе за підтримки Османської імперії генеральний писар Пилип Орлик, відомий як творець першої європейського зразку Конституції 1705 р. Шанс втілити її у життя у П.Орлика з'явився після невдалого для росіян Прутського походу (1711 р.), проте сил для цього було недостатньо. Врешті контроль **над Правобережжям** повернула собі **Річ Посполита**.

Малоросійська колегія. Управління **Гетьманщиною** перейшло під тотальний **контроль Росії**, для чого була заснована особлива Малоросійська колегія, що розмістилася в новому центрі козацької України – Глухові. Запорізьку Січ Петро I розпорядився знищити, вцілілі козаки бігли в османські володіння (Задунайська Січ). Спроби гетьманів Івана Скоропадського та Павла Полуботка повернути хоча б частину прав автономії успіху не мали.

Останні гетьмани. Ліквідація автономії. Тільки смерть Петра I принесла деяке полегшення. Гетьман Данило Апостол на початку 1730-х років провів важливі адміністративні та економічні реформи. Запорожці масово повернулися із османських володінь та заснували Нову Січ. Вони стали рушійною силою в господарському освоєнні степу.

Після смерті Д.Апостола замість обрання нового гетьмана було засновано колегіальне Правління гетьманського уряду. На деякий час відновила гетьманство імператриця Єлизавета, піднісши цей титул Кирилу Розумовському.

Але правління нової імператриці – Катерини II – знову призвело до ліквідації козацької автономії, почавши з скасування полкового устрою на Слобожанщині та остаточного розгону Запорізької Січі.

До початку 1780-х рр. році автономія була повністю скасована. Гетьманщина була реформована у "Малоросійське генерал-губернаторство" та введено управління за загальноросійським стандартом. У 1783 р. Катерина II позбавила українських селян права переходити до іншого хазяїна, а з 1792 р. дозволила продаж кріпаків без землі.

Коліївщина. З кінця XVII ст. не вщухали заворушення на Правобережжі. Активна полонізація і нав'язування уніатської віри у поєднанні з соціальними протиріччями спровокували появу гайдамаків – розбійників, романтизованих наступними поколіннями. Наймасовішим стихійним виступом стала Коліївщина – народне повстання 1768 р., жорстоко придушене військами Речі Посполитої за сприяння Росії.

Поділи Речі Посполитої. Анексія Криму. Річ Посполита, що ослабла, була триразово (у 1772, 1793 і 1795 рр.) розділена між Росією, Пруссією та Австрією.

В результаті до кінця XVIII ст. до Росії відійшли всі українські території, за винятком Галичини і Буковини, які дісталися (як раніше Закарпаття) імперії Габсбургів.

Одночасно йшли російські територіальні придбання і на Півдні. Перемога у війні з Османською імперією дозволила Росії відторгнути від неї васальне Кримське ханство. У 1783 р. Крим був анексований і включений до складу Російської імперії.